

Львівський державний університет ім. Івана Франка

На правах рукопису

Дешиця Андрій Богданович

**ТРАНСФОРМАЦІЯ ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ В УКРАЇНІ:
ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА**

23.00.01 - теорія та історія політичної науки

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття вченого ступеня
кандидата політичних наук

Львів - 1995

32

ЛНБ України ім.В.Стефаніка

00761520 (L)

Львівський державний університет ім. Івана Франка

На правах рукопису

Дешиця Андрій Богданович

**ТРАНСФОРМАЦІЯ ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ В УКРАЇНІ:
ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА**

23.00.01 - теорія та історія політичної науки

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

дисертації на здобуття вченого ступеня

кандидата політичних наук

Львів - 1995

ДВ 33.045

Робота виконана на кафедрі політології Львівського державного університету ім. І.Франка

- Науковий керівник: академік Української академії політичних наук, доктор історичних наук, професор Семків Остап Іванович
- Офіційні опоненти: доктор філософських наук Гринів Олег Іванович кандидат політичних наук, доцент Білоус Артур Олександрович
- Провідна організація: Одеський державний університет ім. І.І.Мечникова

Захист відбудеться 21 грудня 1995 року о 15 год. 30 хв. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д.04.04.04 з політичних наук при Львівському університеті ім. І.Франка за адресою: 290602, м.Львів, вул. Університетська, 1.

З дисертацією можна ознайомитися в Науковій бібліотеці Львівського державного університету ім. І.Франка (м.Львів, вул.Драгоманова, 5).

Автореферат розісланий 20 листопада 1995 р.

Вчений секретар спеціалізованої вченої ради

Денисенко В.М.

ЛНБ ім. В. Стефаника
АН України

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Суспільно-політичні та економічні процеси в колишньому Радянському Союзі та країнах Центрально-Східної Європи спричинили кардинальні зміни не тільки в цьому регіоні, а й у всьому світі. Розпад радянського блоку й утворення нових незалежних держав з колишніх радянських республік змінили геополітичну карту Європи. Демократичні перетворення в самих державах започаткували новий етап у глобальному процесі демократизації. Дотепер світ не знав аналогів змін такого масштабу та характеру, коли процеси демократизації відбувалися одночасно з трансформуванням економіки від планової до ринкової.

На особливу увагу заслуговує Україна, де одночасно проходять, крім уже згаданих, процеси побудови держави та консолідації нації. Проте перехід до ліберально-демократичної політичної системи досить складний. Зберігаються ще залишки тоталітарної системи та відповідної їй ментальності, колишні економічні відносини, відсутня стратегія перехідного періоду, чітко не окреслені шляхи та напрями переходу до демократії. Це все потрібно перебороти якнайшвидше для успішного становлення демократичного суспільства в Україні і повноправного входження її до світового співтовариства.

Актуальність теми дослідження зумовлена потребами розвитку теорії і практики перехідного періоду. В політології існує окрема галузь вивчення проблем переходу до демократії, яка відображена в так званій "літературі про перехід" (transition literature), де ґрунтовно проаналізовано попередні трансформації, що проходили в класичних тоталітарних та авторитарних суспільствах. Тепер же до існуючих теорій слід додати ще й практику та особливості переходу від комуністичних режимів до ліберально-демократичного устрою.

Необхідність пошуку оптимальної моделі переходу посткомуністичних держав до демократії та шляхів їх майбутнього соціально-економічного, політичного та культурного розвитку обумовлює актуальність дослідження. Важливість такого аналізу пояснюється тим, що попередні трансформації

тоталітарних та авторитарних режимів не завжди завершувалися успішним формуванням демократичного суспільства. Відомі випадки, коли процеси демократизації переривалися і відбувалося повернення до попереднього режиму. Це залежало значною мірою від соціально-економічних та політичних умов, що існували в тій чи іншій державі на початок переходу, а також від прийняття тих чи інших форм правління: президентської, парламентської чи президентсько-парламентської.

Актуальність теми дослідження зумовлена ще й тим, що тоталітарний режим, який існував в Україні, був одним із найжорстокіших в колишньому Радянському Союзі, бо запровадження тоталітаризму відбувалося одночасно зі знищенням державності і нації. Відповідно, актуальним є вивчення та висвітлення основних проявів тоталітарного режиму в Україні, а саме: структурних елементів колишньої політичної системи, інститутів державної влади, соціально-політичних позицій та політичного мислення людей, - з метою якнайшвидшого подолання його залишків.

Об'єктом дослідження дисертаційної роботи є тоталітаризм як політичний феномен на стадіях його становлення, функціонування і трансформації.

Предмет дослідження. Зважаючи на актуальність та недостатню розробленість проблеми, предметом дослідження ми обрали радянський тип тоталітарного режиму, що існував в Україні, етапи його становлення в Україні та колишньому Радянському Союзі в цілому, шляхи подолання тоталітаризму в процесі переходу до демократії.

Ступінь наукової розробленості проблеми. Вивченню сутності тоталітарних режимів та шляхів їх переходу до демократії присвячена велика кількість політологічних, історичних, філософських, соціологічних праць та публіцистичних творів. Очевидно, що в історичному плані передують дослідження проблеми тоталітарних режимів, а згодом уже питань трансформації цих режимів.

Вивчення тоталітарних режимів на Заході відбувалося в кілька етапів починаючи з 30-х років. Перші дослідження, присвячені аналізу

тоталітарних режимів, мали емпіричний характер і висвітлювали нове явище в світовій політиці, а саме існування фашизму в Італії, нацизму в Німеччині та сталінізму в колишньому Радянському Союзі. До розробок проблем тоталітаризму цього періоду належать праці М.Сціборського, Ф.Боркенау та Ф.Хайєка¹.

Після другої світової війни дослідження тоталітаризму значно активізувалися. Більшість науковців у той час погодилися з твердженням, що Радянський Союз часів Сталіна, так само як нацистську Німеччину та фашистську Італію, можна віднести до типово тоталітарних режимів. Активізація досліджень була зумовлена двома причинами. По-перше, можливістю проводити дослідження на основі матеріалів, що потрапили до вчених після розгрому нацистської Німеччини та фашистської Італії, і певною мірою деяких свідчень про сталінізм у Радянському Союзі, що стали доступними в період хрущовської відлиги. По-друге, активізація вивчення проблем тоталітаризму була пов'язана з потребою теоретичного обґрунтування ідеологічної боротьби проти комуністичної системи.

На цей час припадає найбільше досліджень суті тоталітаризму, тоталітарних режимів, причин їх становлення і розпаду. Серед класичних праць К.Фідріха, З.Бжезинського, Х.Арендт, Р.Арона, Х.Ортеги-і-Гассета, К.Поппера², що містять загальні дефініції та характерні особливості тоталітарних режимів, зокрема дається визначення тоталітаризму як нової форми політичного панування, підкреслюється важливість мобілізації мас у процесі становлення тоталітаризму, обов'язковість насилля при встановленні тоталітарного режиму. Останній особливості значну увагу приділили

¹ Сціборський М. Націократія. - Париж, 1935; Borkeuau F. The Totalitarian Enemy. - London, 1939; Хайек Ф. Дорога к рабству // Вопросы философии. - 1990. - № 10, 11.

² Friedrich C. & Brzezinski Z. Totalitarian Dictatorship and Autocracy. - Cambridge, 1965; Arendt H. The Origins of Totalitarianism. - San Diego-New York-London, 1975; Арон Р. Демократия и тоталитаризм. - М., 1993; Ортега-і-Гасет Х. Вибрані твори. - К., 1994; Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. - К., 1994. - Т. 1-2.

дослідники сталінського різновиду тоталітаризму: Б.Мур, С.Косп, О.Солженіцин, М.Бердяев, Р.Конквест¹.

Ще один, поки що останній, етап у розвитку досліджень тоталітаризму розпочався наприкінці 80-х років. Поштовхом до цього став розпад радянського блоку і комуністичної системи в Східній Європі, та й, врешті, самого Радянського Союзу. Цей останній етап вніс корективи в розуміння суті тоталітаризму. Багато попередніх праць про тоталітаризм певною мірою втратили наукове значення, так як їх автори вважали, що тоталітарні системи не здатні еволюціонізувати і що їх розпад можливий тільки під впливом зовнішнього фактора, як це було з нацистською Німеччиною чи фашистською Італією. Відповідно, з'явилася критика таких досліджень, серед якої заслуговують на увагу праці Дж.Гольдфарба та Дж.Сарторі².

Останній етап у вивченні тоталітарних режимів характерний ще й тим, що в кінці 80-х років до західних політологів після деякої перерви знову прилучилися вчені колишнього Радянського Союзу, продовжуючи дослідження розпочаті в період хрущовської відлиги. Вони дали новий поштовх дослідженням суті тоталітарних режимів, ґрунтуючись на багатому джерельному матеріалі, що став доступним у результаті політики перебудови і гласності. У працях Д.Волкогонова, Л.Гордона, Е.Клопова, Б.Курашвілі, А.Бутенка, А.Авторханова, К.Гаджієва, Ю.Ігрицького глибоко і детально проаналізовано сталінізм як репресивний тип тоталітаризму, розкрито його прояви в економічній, політичній, соціальній та культурній сферах, охарактеризовано основні етапи становлення та розвитку радянського типу

¹ Moore B. *Terror and Progress - USSR: Some Sources of Change and Stability in the Soviet Dictatorship*. - Cambridge, 1954; Косп С. *Большевизм и сталинизм // Вопросы философии*. - 1989. - № 7; Солженіцин А. *Архипелаг ГУЛАГ, 1918-1956: Опыт художественного исследования*. - М., 1990. - Т. 1-3; Бердяев Н. *Истоки и смысл русского коммунизма*. - М., 1990; Конквест Р. *Жизнь скорботи. Радянська колективізація і голодомор*. - К., 1993.

² Goldfarb J. *Beyond Glasnost: The Post-Totalitarian Mind*. - Chicago-London, 1992; Sartori G. *Totalitarianism, Model Mania and Learning from Errors // Journal of Theoretical Politics*. - 1993. - No. 5.

тоталітаризму, визначено вплив тоталітарної ідеології на систему національних відносин¹.

В українській політологічній науці також зроблені перші спроби проаналізувати тоталітаризм. Варто, правда, зазначити, що проблемам тоталітаризму в українській політичній думці були присвячені роботи І.Франка та В.Винниченка ще на початку ХХ століття². Активізація досліджень у цій ділянці в даний час сприяло видання посібників, підручників, курсів лекцій, де розглянуто проблеми тоталітарного суспільства в цілому, і його прояви в Україні зокрема. Серед успішних розробок - підручник "Політологія" за редакцією О.І.Семківа³.

Детальніше розроблена проблематика проявів тоталітаризму в Україні у різних сферах суспільно-політичного та духовно-культурного життя. Основані на значному фактологічному матеріалі праці І.Кураса, Д.Табачника, О.Сидоренка, С.Кульчицького, М.Даниленка, Г.Касьянова, Ю.Шаповала, В.Кулика, І.Біласа, Б.Яроша висвітлюють фабрикування справ і процесів, спрямованих на знищення українських політичних діячів, відомих поетів, письменників, військових, представників культури та науки, а також репресії та каральні акції проти інтелігенції, свідчення і факти геноциду проти українства як етносу, особливості прояву тоталітаризму в різних регіонах України й у різний час⁴.

¹ Волкогонов Д.А. Триумф і трагедія: Політичний портрет Й.В.Сталіна. - К., 1989. - Кн. 1-2; Гордон Л.А. и Клопов Э.В. Что это было? - М., 1989; Курашвили Б.П. Формула социализма. - М., 1989; Бутенко А.П. Природа культа и характер личности // Квинтэссенция. Философский альманах. - 1990; Авторханов А. Технология власти. - М., 1991; Гаджиев К.С. Тоталитаризм как феномен XX века // Вопросы философии. - 1992. - № 2; Игрицкий Ю.И. Тоталитаризм: лекарство от демократии? / Тоталитаризм: что это такое? - М., 1993.

² Франко І. Що таке поступ? / Збір. тв. у 50 тт. - К., 1986. - Т. 45; Винниченко В. Про радянську владу на Україні // Нова доба. - 1920. - 29 трав.

³ Політологія / За ред. акад. УАПН, проф., докт. іст. наук О.І.Семківа. - Львів, 1994

⁴ Курас І.Ф. Правда - без "білих плям" // Трибуна лектора. - 1988. - № 4; Табачник Д., Сидоренко О. За стандартними звинуваченнями. - К., 1990; Даниленко М.В., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20-30-ті

Так само, як і історіографія проблем тоталітаризму, вивчення проблем трансформації тоталітарних режимів відбувалося в три етапи, відповідно після кожної нової хвилі демократизації. Перший етап у вивченні особливостей перехідного періоду від тоталітаризму до демократії відбувався на Заході в 60-70-х роках і був присвячений аналізу трансформації тоталітарних режимів у Європі, які розпалися під впливом зовнішніх факторів після другої світової війни. Серед найвідоміших дослідників цього періоду Г.Алмонд, С.Верба, Б.Мур, Р.Дахл та Дж. О'Доннелл, які розробляли проблематику пошуку необхідних передумов для появи стабільних демократій, підстав для їх успішного функціонування, визначення основних термінів і критеріїв як самого режиму, так і етапів його трансформації¹.

Наступний етап у "літературі про перехід" розпочався на початку 80-х років і був пов'язаний з серією трансформації авторитарних режимів у Латинській Америці та деяких державах Південної Європи (Греція, Іспанія, Португалія), що відбулися в 70-х роках. Праці Дж. О'Доннелла, П.Шміттера, Дж. ді Палма, С.Хантінгтона висвітлюють динаміку демократичних трансформацій та питання консолідації демократії, що особливо актуально для України².

роки. - К., 1991; Шаповал Ю.І. Україна 20-50-х років: Сторінки ненаписаної історії. - К., 1993; Кулик В. Тоталітаризм у традиції та сучасності України // Філософська і соціологічна думка. - 1993. - № 7-8; Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953. - К., 1994. - Кн. 1-2; Ярош Б.О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях: 30-50-ті роки ХХ століття. - Луцьк, 1995 та ін..

¹ Almond G. & Verba S. The Civic Culture. - Princeton, 1963; Moore B. Social Origins of Democracy and Dictatorship: Lord and Peasant in the Making of the Modern World. - Boston, 1966; Dahl R. Polyarchy: Participation and Opposition. - New Haven, 1971; O'Donnell G. Modernization and Bureaucratic Authoritarianism. - Berkeley, 1979.

² O'Donnell G. & Schmitter P. Transitions from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions About Uncertain Democracies. - Baltimore, 1986; Di Palma G. To Craft Democracies. - Berkeley, 1990; Huntington S. The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century. - Norman, 1992.

Торкаючись проблеми трансформації тоталітаризму в цілому, більшість авторів зосереджували увагу на ролі політичних еліт і політичного лідерства в процесі переходу до демократії. Їх автори, вперше застосувавши метод порівняльного аналізу при вивченні процесів демократизації, вирізнили і порівняли специфічні шляхи трансформації в різних країнах. Це дало змогу оцінити наскільки масштабно і глибоко демократизація впливає на функціонування самого режиму, на добробут населення в процесі становлення демократичного суспільства і яке місце посідає зовнішній фактор у трансформації недемократичного режиму.

Новий етап у "літературі про перехід" розпочався наприкінці 80-х років, з початком посткомуністичних трансформацій у Центрально-Східній Європі і колишньому Радянському Союзі. Як і у випадку з вивченням проблем тоталітаризму, питаннями трансформації політичних режимів почали займатися вчені нових незалежних держав, колишніх радянських республік. Особливістю цих досліджень є намагання показати відмінності трансформації комуністичних режимів від попередніх аналогів в історії, із застосуванням при цьому порівняльного методу. Характерним є й те, що тема трансформації стала настільки популярною в галузі суспільних наук, що їй присвячували випуски спеціалізованих наукових журналів, збірники, а також наукові конференції¹.

Незважаючи на гостроту проблеми демократизації в колишньому СРСР, лише кілька праць у ділянці трансформації тоталітарних режимів, що розглядають загальні аспекти демократизації режимів, мають загальнометодологічне значення. Проте таких досліджень ще мало, деякі з них потребують істотного розширення й уточнення основних положень теорії трансформації політичних режимів. Серед успішних досліджень відзначимо

¹ Див. World Politics. - 1991. - N 44; Political Studies. - 1992. - Special issue; Politics and Society. - 1992. - N 12.

праці В. Шаповалова, А. Салміна, І. Сікори, А. Пашука, О. Гриніва, О. Зінов'єва¹.

Для більшості ж праць українських та російських спеціалістів з проблем трансформації політичних режимів характерним є звуження проблеми до аналізу трансформації лише в окремій державі (СРСР, Україні чи Росії) або ж висвітлення окремого аспекту переходу до демократії: зміни політичної системи, формування багатопартійності, консолідації еліт чи інституціоналізації демократичного режиму².

Важливе місце в сучасних розробках теорії трансформації комуністичних режимів посідає питання націоналізму. В працях українських та зарубіжних науковців розглядається проблема відновлення національних рухів та ідеології націоналізму в процесі демократизації³. Для посткомуністичних трансформацій цікавими є факти ініціювання національними рухами глибоких демократичних змін у суспільстві, які

¹ Шаповалов В.Ф. К исследованию общественных систем авторитарно-бюрократического типа // Вестн. Моск. ун-та. - 1990. - № 5. - Сер. 7: Философия; Салмин А.М. Политический процесс и демократия // Социально-политические науки. - 1991. - № 6; Сікора І. Проблема легітимності політичної системи і державності в перехідних суспільствах // Політологічні читання. - 1992. - № 1; Пашук А.І. Деякі питання державотворення в Україні // Республіканець. - 1993. - № 7-8; Гринів О.І. Проблеми національно-державного розвитку України // Державність. - 1994. - № 1-2; Зінов'єв О. Посткомуністична доба // Політична думка. - 1994. - № 2.

² Демидов А., Шарипов Р. Интеграция общества в посттоталитарный период // Общественные науки и современность. - 1992. - № 3; Кляккин И.М. Посткоммунистическая демократия и ее исторические особенности в России // Полис. - 1993. - № 2; Мясников О.Г. Смена правящих элит: "консолидация" или "вечная схватка"? // Полис. - 1993. - № 1; Полохало В. Неототалитарні трансформації посткомуністичної влади в Україні // Політична думка. - 1994. - № 3; Кізіма В. Метастратегія соціально-політичного життя України (Від ідеології тоталітаризму до ідеї тотальності) // Політологічні читання. - 1994. - № 2.

³ Заславський В. Націоналізм і перехід до демократії в посткомуністичних суспільствах // Сучасність. - 1993. - № 3; Волков В.К. Этнократия - непредвиденный феномен посттоталитарного мира // Полис. - 1993. - № 2; Bremmer J. & Taras R., ed. Nation and Politics in the Soviet Successor States. - Cambridge, 1993; Motyl A. Dilemmas of Independence: Ukraine After Totalitarianism. - New York, 1993; Політологія / За ред. акад. УАІПН, проф. д-ра іст. наук О.І. Семківа. - Львів, 1994.

завершувалися утворенням незалежних держав, що за своєю суттю є особливим випадком у світовій практиці.

Визнаючи заслуги авторів, які висвітлювали проблему трансформації політичних режимів, зокрема перехід від тоталітаризму до демократії, та констатуючи значний поступ у дослідженні тоталітарних режимів і їхніх трансформацій, зазначимо, що деякі роботи мають незавершений характер. Недостатньо опрацьовані етапи становлення, розвитку та трансформації тоталітарного режиму в комуністичних суспільствах і в Україні зокрема; не зроблено порівняльний аналіз функціонування тоталітарного режиму в колишньому Радянському Союзі та в інших державах. Поглибленого дослідження вимагають особливості проявів тоталітаризму в Україні, шляхи й засоби їх остаточного подолання.

На нашу думку, предметом поглибленої уваги повинні стати проблеми взаємозв'язку тоталітарної ідеології і розвитку національно-державних процесів, перспективи становлення демократичного суспільства в Україні, створення політико-правової та соціально-економічної бази для незворотності процесів демократизації і неможливості повернення до тоталітаризму. В методологічному відношенні праці українських дослідників питань тоталітарних режимів та їх трансформацій вимагають докладнішого використання теоретичного доробку західної політологічної думки і, відповідно, оновлення розробок сучасних теорій трансформації політичних режимів.

Мета та завдання дослідження. Метою дослідження ми ставили детальний аналіз особливостей радянського типу тоталітарного режиму, зокрема його прояви в Україні, а також виявлення етапів, шляхів і чинників посткомуністичного розвитку України в контексті посткомуністичних трансформацій на основі використання праць українських та зарубіжних політологів.

Для реалізації цієї мети в дисертації вирішувався ряд важливих, взаємопов'язаних завдань:

- на основі сучасних українських та зарубіжних досліджень проаналізувати становлення і розвиток основних концепцій тоталітаризму;
- висвітлити природу тоталітаризму як політичного явища;
- простежити становлення та основні етапи розвитку радянського типу тоталітарного режиму і його особливості на різних стадіях існування колишнього Радянського Союзу;
- виділити процес становлення та характерні риси радянського типу тоталітаризму в Україні, передусім у політичній системі;
- на основі аналізу сучасної зарубіжної та вітчизняної "літератури про перехід" визначити основні етапи трансформації політичних режимів;
- порівняти основні особливості посткомуністичних переходів до демократії в Україні з попередніми переходами в Латинській Америці та окремих державах Південної Європи;
- проаналізувати основні особливості та труднощі посткомуністичного розвитку, визначити засоби подолання залишків тоталітарного режиму та шляхи переходу від тоталітаризму до демократії в Україні.

Теоретична і методологічна основа. В дисертації використано методи об'єктивного, конкретно-історичного, порівняльно-історичного, предметно-хронологічного, компаративного та системного аналізу, що дало змогу виявити й осмислити загальні та особливі тенденції розвитку досліджуваних явищ і процесів в Україні.

При написанні дисертації враховано методологічний досвід вітчизняної та зарубіжної політології, інших суспільних дисциплін, починаючи від політичної філософії стародавнього світу і закінчуючи сучасними дослідженнями політичних режимів.

Найбільше використовувався порівняльний метод аналізу різних форм і шляхів трансформації політичних режимів, що дало змогу показати основні відмінності між тоталітарним та авторитарним режимами, а відповідно і різні шляхи їх трансформації. Цей метод також дозволив зробити висновок про особливість посткомуністичного перехідного етапу в глобальному процесі демократизації і особливе місце в ньому України.

Джерельна база дисертації. Основу дисертаційної роботи становлять теоретичні дослідження вітчизняних та зарубіжних авторів, присвячені феноменові тоталітарного суспільства, його проявам у різних регіонах світу і в різні історичні епохи та визначенню характерних ознак тоталітарних режимів, форм і шляхів їх трансформацій. Як джерельні матеріали використано самвидавські газети, брошури, неофіційна преса періоду перебудови, програмні документи партій та політичних організацій України.

У дисертації використано наукові статті та матеріали наукових конференцій, що стосуються проблем дослідження тоталітарних режимів та перехідного періоду до демократії, які з'явилися останнім часом у спеціалізованих наукових журнальних виданнях з питань політології та інших суспільних дисциплін.

Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає у комплексному теоретико-методологічному підході до проблем тоталітаризму та його трансформації у ліберальну демократію в умовах незалежної України з творчим використанням міжнародного досвіду. Вперше в такому масштабі зібрані й узагальнені наукові праці зарубіжних політологів, соціологів, істориків з питань тоталітаризму та проблем його трансформації. Важливим є те, що ці розробки подаються не окремо, а в контексті доробку українських та колишніх радянських учених-суспільствознавців. Узагальнена та представлена широка палітра думок щодо визначення основних етапів дослідження феномена тоталітаризму та шляхів його трансформації.

Зроблено концептуальний висновок, що основним змістом сучасності є перехід від тоталітаризму до демократії. Визначено особливості тоталітаризму в різних країнах, і зокрема в Україні, вказано труднощі і шляхи подолання тоталітарних режимів.

Обґрунтовано, що теоретично і частково практично закладений Леніним тоталітаризм, досягнувши найвищого свого розвитку в період сталінізму, почав еволюціонізувати і набувати нових форм після смерті Сталіна аж до періоду перебудови, коли розпочалася його глобальна трансформація.

Визначені характерні риси тоталітаризму за часів Леніна і Сталіна, що після їхньої смерті лише видозмінювалися, не змінюючи своєї основної суті. Це: проголошення кінцевої ідеї як "світлої" мети й панування єдиної ідеології; функціонування однопартійної політичної системи з одержавленням та ідеологізацією всіх сфер суспільного життя; непрогнозованість політичних процесів, залежність їх від сваволі вождя та нав'язування поглядів про неможливість змін встановленого режиму знизу; проведення репресивної політики щодо опозиційних сил аж до повної їх нейтралізації при одночасній насильницькій мобілізації населення для участі в лояльних режимові політичних і громадських організаціях; експансивна зовнішня політика, спрямована на постійне насадження аналогічних режимів в інших країнах.

Визначено основні етапи становлення тоталітарного режиму в Україні і колишньому СРСР:

- становлення, що закінчилося ліквідацією інших партій і формуванням однопартійної політичної системи;
- консолідація, в результаті якої заборонено опозиційну політичну діяльність і утверджено одноособову диктатуру вождя;
- остаточне утвердження, пов'язане з ліквідацією супротивників режиму, насадженням панівної ідеології, переходом до жорстоких репресій і насильницьких методів проведення політики.

Для розуміння репресивного характеру радянського тоталітарного режиму окреслено його прояви в Україні, як одного з найважливіших регіонів більшовицької держави. Утвердження тоталітарного режиму в Україні супроводжувалося масовими репресіями проти національної творчої, партійної, науково-технічної, господарської інтелігенції; ліквідацією шляхом штучних голодоморів, колективізації сільського господарства трудового селянства як основної соціальної верстви нації; докорінною зміною національного складу населення, особливо в містах, в ході індустріалізації народного господарства; русифікацією всіх сфер суспільного життя з метою повного витіснення з них мови корінної нації.

Розроблено комплексну схему трансформації тоталітарного режиму в Україні, визначено тенденції та етапи переходу до демократії. На відміну від тоталітарних режимів минулого, особливо його класичних варіантів у нацистській Німеччині та фашистській Італії, тоталітарний режим в Україні, як і в інших республіках колишнього СРСР, потерпів крах не під впливом зовнішніх чинників, а через внутрішні еволюційні зміни, пройшовши такі основні етапи:

- загальної кризи режиму, коли відбулося послаблення і розвал правлячого блоку, втрата режимом легітимності, похвалення елементів громадянського суспільства, виникнення неформальних організацій і їх участь у напіввільних виборах;

- впровадження основ демократичної системи та громадянського суспільства, коли формується нова партійна система та інституціоналізуються механізми функціонування влади на основі розподілу функцій трьох її основних гілок (законодавчої, виконавчої, судової);

- остаточного утвердження в результаті прийняття нової демократичної конституції, котра узаконює рівні умови для політичних партій і надає реальні гарантії для опозиції, забезпечуючи волевиявлення народу при проведенні демократичних виборів.

Використання порівняльного методу дало змогу визначити основні відмінності посткомуністичних трансформацій політичних режимів і особливе місце України в них. Теоретично узагальнено, що на відміну від процесів демократизації в Латинській Америці та деяких державах Південної Європи в Україні йдеться не тільки про зміну режиму, але й про одночасний перехід до нового суспільно-економічного ладу - від централізованої плацової економіки до соціального ринкового господарства. Складність трансформації тоталітарного режиму в ліберальну демократію в Україні зумовлюється ще й тим, що необхідно одночасно вирішувати завдання державотворення, радикального оновлення суспільства й консолідації нації.

Доведено, що єдиним шляхом подолання кризи і завершення переходу від другого до третього етапу трансформації є формування в Україні

громадянського суспільства, що ґрунтується на політичній, економічній та духовній свободі індивіда, забезпечує конституційні гарантії для багатопартійності й опозиційної діяльності, утворює систему загальнодемократичних цінностей.

Теоретичне і практичне значення дисертації. Матеріали дисертації і висновки поглиблюють розуміння природи та сутності феномена тоталітаризму, особливостей його становлення і розвитку в колишньому Радянському Союзі та проявів в Україні. Узагальнення доробку зарубіжних політологів з вивчення етапів трансформації попередніх авторитарних режимів у демократичні дає змогу накреслити шляхи і засоби детоталітаризації комуністичного суспільства та його переходу до демократичних форм суспільної організації. Дисертація розкриває особливості проявів радянського тоталітарного режиму в Україні, його адаптацію до специфічних умов, що дозволяє уточнити еволюційні можливості тоталітаризму та шляхи його подолання.

Матеріали дисертаційного дослідження можуть бути використані політологами, спеціалістами інших суспільних дисциплін для подальшого дослідження проблем функціонування та трансформації тоталітарного режиму в цілому і в Україні зокрема.

У практичному відношенні висновки дисертації можуть бути використані Верховною Радою, урядом, політичними лідерами, партіями, громадськими організаціями, державними установами для вироблення шляхів щодо прискорення подолання залишків тоталітарного режиму в Україні і переходу до демократичного суспільства.

Апробація дослідження. Основні висновки та теоретичні положення дисертаційного дослідження обговорювалися на наукових звітних конференціях викладачів кафедри політології Львівського університету в 1991-94 роках; на наукових семінарах Канадського інституту українських студій (Едмонтон, Канада, 1992-93 рр.) та Центру Російських та Східноєвропейських студій (Анн Арбор, США, 1992); літній школі "Демократія і багатокласність" (Краків, Польща, 1994) та "Сучасна

Центрально-Східна Європа" (Варшава, Польща, 1994); міжнародних наукових конференціях "Оксамитова революція: повернення "лівих" до влади в посткомуністичних суспільствах" (Львів, 1994) та "Націоналізм і демократія" (Львів, 1995); на методологічному семінарі політологічного центру "Генеза" (Львів, 1995).

Основні аспекти дослідження знайшли своє відображення в публікаціях дисертанта. На їх основі був підготовлений цикл радіопередач для "Суспільного радіо" в Познані (Польща, 1994).

Дисертаційне дослідження обговорене і рекомендоване до захисту кафедрою політології Львівського державного університету ім. І.Франка.

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, двох розділів, висновків та списку використаної літератури.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У Вступі обґрунтовується актуальність, наукове значення обраної теми, висвітлюється ступінь її розробленості, ставиться мета та завдання дослідження, визначається наукова новизна положень, що виносяться на захист, вказується теоретична і методологічна основа дисертації та її науково-практичне значення.

У першому розділі "Тоталітаризм як політичний феномен" досліджується суть тоталітаризму і дається характеристика радянського типу тоталітаризму та його прояви в Україні.

Так, у першому параграфі "Методологічні та теоретичні засади тоталітаризму" аналізується феномен тоталітаризму як специфічного політичного режиму, причини його виникнення та різноманітність трактувань у науковій літературі. Доводиться, що ідеологія тоталітаризму була присутня в політичних вченнях стародавнього світу та середньовіччя, проте свого найвищого апогею і практичного втілення вона досягнула лише в XX столітті. В сучасній науковій обіг термін "тоталітаризм" був введений в 30-х роках і відносився до характеристики фашистської Італії, нацистської Німеччини та сталінізму в колишньому Радянському Союзі. Аналіз основних

наукових досліджень та підходів до цього поняття дав змогу авторові зробити висновок про те, що термін "тоталітаризм" можна застосовувати для характеристики політичних систем, що прагнуть заради тієї чи іншої мети до повного, тотального контролю над суспільством в цілому, і над життям кожної людини зокрема. Для тоталітаризму характерний ряд особливих рис: існування добре обгрунтованої "світлої" мети, ідеї, навколо якої формується все суспільство, в яку беззастережно вірять усі, для досягнення якої є підпорядковані і працюють всі ресурси системи; функціонування єдиної політичної партії і формування однопартійної політичної системи; непрогнозованість і непевність у розвитку політичних процесів; використання насильства та репресій військовими і напіввійськовими організаціями та секретною поліцією; підпорядкування або заборона організацій та асоціацій, які не є лояльними режимові; насильницька мобілізація мас для участі в громадських організаціях; експансивна зовнішня політика режиму. Доведено, що ці риси були притаманні радянському політичному режимові, що свідчить про його тоталітарну суть. Автор, проте, розрізняє різні етапи функціонування радянського типу тоталітаризму в період від 1917 року і до розпаду СРСР в 1991 році, вказуючи на його еволюційний характер.

Відповідно, у другому параграфі першого розділу "Особливості радянського типу тоталітаризму та його прояви в Україні" визначено основні етапи становлення тоталітарного режиму. Автор виділяє три етапи: перший - становлення, коли в результаті інспірованого перевороту владу в державі захоплює окрема партія; другий - консолідація влади, в результаті якої забороняється опозиційна політична діяльність і відбувається об'єднання навколо вождя його однодумців і вірних послідовників; третій - утвердження тоталітаризму, коли остаточно усувають очевидних і вигаданих ворогів в середині партії та у суспільстві загалом, масштабно поширюється основна ідеологія режиму, що найчастіше супроводжується репресіями та насильством. У дисертації доводиться, що основи тоталітарного режиму в Радянському Союзі були закладені ще В.І.Ленінінм відразу після

більшовицького перевороту 1917 року, а Сталін лише розвинув і посилив основні риси тоталітаризму, створивши в результаті найжорстокішу модель репресивного режиму.

Для підкреслення репресивного характеру радянського тоталітарного режиму визначено особливості його проявів в Україні. Автор зазначає, що українське суспільство було органічною частиною загальносоюзного, для якого були характерні всі риси тоталітаризму. Окремо виділено питання посилення деяких рис тоталітаризму в Україні, як в одному з найважливіших регіонів колишньої радянської держави. Становлення тоталітарного режиму в Україні супроводжувалося знищенням державності та нації і проявлялося у кількох напрямках: винищення національної інтелігенції; колективізація сільського господарства, яка супроводжувалася жорстокими масовими репресіями проти селян та добре спланованим голодомором; індустріалізація промисловості і пов'язане з нею масове переселення російського робітничого класу в Україну; русифікація в усіх галузях народного господарства, культури, освіти, суспільстві в цілому. Одним з найважчих і найбільш аморальних злочинів сталінізму були масові репресії проти національної державної, партійної, творчої, наукової, технічної та військової інтелігенції, що зруйнували не тільки суспільний соціум того періоду, цілі галузі і напрями інтелектуальної праці, а й деформували майбутній розвиток українського суспільства, понизили культурний, освітній і моральний рівень національної інтелігенції всіх категорій. Великий негативний вплив на розвиток українського суспільства мав і штучний голод 1932-33 років, у результаті якого не тільки було знищено основу української нації - селянство, але який привів і до зруйнування системи сільського господарства та багатомільйонних жертв. Відлуння цих наслідків відчутне ще й тепер.

Дослідження різних етапів радянського тоталітарного режиму дало підставу стверджувати, що він пройшов кілька етапів не тільки у процесі становлення, але й у процесі трансформації. Власне сама трансформація тоталітарного режиму почалася з кінця 50-х років і теж мала кілька етапів.

У другому розділі "Трансформація політичних режимів" проаналізовано науковий доробок в ділянці трансформації політичних режимів і вказано особливості перехідного періоду в Україні.

Так, у першому параграфі "Трансформація політичних режимів: доробок і досвід в політології" детально проаналізовано основні наукові праці з проблем трансформації тоталітарних та авторитарних режимів і визначено їх практичне значення для України. Вказується, що тоталітарні режими минулого, особливо їх класичні варіанти в Німеччині та Італії, припинили своє існування в основному як результат впливу зовнішнього фактора - розгрому цих режимів у ході другої світової війни і переходу до демократії під контролем держав-переможців. Аналіз трансформації авторитарних режимів у Латинській Америці і деяких державах Південної Європи вказує на важливість як зовнішнього, так і внутрішнього факторів у процесі трансформації.

Аналіз і осмислення літератури про перехід до демократії дав змогу автору розробити концептуальну схему трансформації політичних режимів. Визначено, що трансформація режиму проходить в три етапи: перший етап - час загальної кризи, характерний тим, що відбувається послаблення і розвал правлячого блоку, втрата режимом легітимності, пожвавлення громадянського суспільства, утворення опозиційних інститутів і їх участь у перших напіввільних виборах; на другому етапі формується нова партійна система та інституціоналізуються механізми функціонування державної влади, тобто розподіл законодавчої, виконавчої та судової гілок влади; третій етап завершується прийняттям нової конституції, в якій узаконюється існування рівних умов для конкуренції між партіями, гарантії для функціонування опозиції та можливість зміни уряду лише шляхом вільних виборів.

Така схема підтверджує еволюційний характер радянського тоталітарного режиму, а її застосування дає змогу вважати, що в Україні ще не сформувалася політична система у розумінні повної цілісності всіх її компонентів. Застосування етапного підходу в аналізі трансформації

тоталітаризму показує, що Україна перебуває в процесі переходу від другого до третього етапу.

У другому параграфі "Особливості перехідного періоду в Україні в контексті посткомуністичних трансформацій" автор визначає характерні особливості демократизації комуністичних суспільств на прикладі України у порівнянні з попередніми переходами до демократії авторитарних режимів Латинської Америки та Південної Європи, зокрема: одночасне становлення ліберальної демократії і ринкової економіки, відносно високий рівень соціально-економічного розвитку, етнічний та національний фактор характерний для посткомуністичних трансформацій.

Особливістю трансформації тоталітаризму в Україні є багатоплановий процес переходу до демократії, що відбувається відразу у чотирьох напрямках - державобудування, консолідація нації, демократизація суспільства та реформування економіки. Вказується, що в Україні процес визрівання та становлення громадянського суспільства проходить повільно, що викликано кількома факторами. По-перше, розбудова держави випереджує розвиток соціально-політичних процесів у суспільстві; по-друге, в Україні не склався "середній клас" - основний носій суспільних цінностей та природний стабілізатор влади, - через те, що не відбулося реформування в сфері економіки та відносин власності; по-третє, не існує міцних партійних структур як результат слабкості самих партій, так і не чіткої законодавчої бази для їх функціонування.

У Висновках дисертації зроблені підсумки проведеного дослідження та висловлено рекомендації щодо визначення тоталітаризму як політичного феномена, етапів його становлення та трансформації.

Ключові слова: тоталітаризм, авторитаризм, сталінізм, тоталітарний режим, авторитарний режим, трансформація, політична система, політичні організації, політичні партії, демократія, демократизація.

Основні положення дисертації викладені в таких публікаціях:

1. Ukrainian-Romanian Boundaries and Minorities / Research Report N 5. - Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1991. - (0,5 друк. арк.)
2. The Emergence of Independent Ukraine and the Influence on Stability in Eastern Europe / Research Report N 14. - Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1994. - (0,75 друк. арк.)
3. Тоталітаризм: чи повернемося ми до нього? // Студії політологічного центру "Генеза". - 1995. - N 3. - С. 144-154.
4. Трансформація політичних режимів: доробок і досвід в політології // Щорічник політологічного центру "Генеза"- "Ставропігон". - 1995. - N 1. - С. 52-80.
- 5: Post-Communist Transitions: The Rise of Multi-Party Systems in Poland and Ukraine. - Seattle: University of Washington Press, 1995. - (4 друк. арк.)

АННОТАЦИЯ

Дещица А.Б. Трансформация тоталитарного режима в Украине: теория и практика. Диссертация на соискание ученой степени кандидата политических наук по специальности 23.00.01 - теория и история политической науки, Львовский государственный университет, Львов, 1995.

Диссертация посвящена проблемам сущности тоталитаризма как политического феномена, дается определение этого явления, этапы становления и трансформации тоталитарного режима в Советском Союзе и на Украине. Раскрываются репрессивный характер тоталитарного режима, его направленность и основные проявления в Украине. Дается комплексная схема трансформации политических режимов, сделан критический анализ научной литературы по проблеме переходного периода, показаны основные особенности трансформации коммунистических режимов, указаны основные трудности на пути перехода к демократии и успешного формирования гражданского общества в Украине.

ABSTRACT

Deshchytsia A.B. Transformation of the Totalitarian Regime in Ukraine: Theory and Practice. Dissertation for the Candidate of Science degree in Political Science, specialty 23.00.01 - theory and history of political science. Lviv State University, Lviv, 1995.

This dissertation contains analysis of the essence of totalitarian phenomenon, stages of its establishing and transformation in the former Soviet Union and Ukraine. The author shows the repressive nature of the Soviet totalitarian regime, especially in the case of Ukraine; analyzes the transition literature and transition theories; compares post-communist transitions to democracy with the earliest transitions in Latin America and Southern Europe, describes the ongoing transformation process and creates a scheme for successful transition to democracy in Ukraine.

Підписано до друку 17.11.85.
Формат 60x84 1/16.
Ум. друк. арк. 1.0. Ум. фронт.-відб. 1.0.
Тираж 100 прим.
9. 2780.
Перемішлявська районна друкарня
м.Перемішляки, вул. Поштова, 2.

AB 33.542